

O'ZBEK TILIDAGI RANG KOMPONENTLI TOPONIMLARNING LINGVOMADANIY XUSUSIYATLARI

Ismatova Nodiraxon Maxmudovna

Qo'qon davlat universiteti PhD tadqiqotchisi, katta o'qituvchi

Email: nodiraismatova1981@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20022156>

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek tilidagi rang komponentli toponimlarning lingvomadaniy xususiyatlari tahlil qilinadi. Rang nomlari asosida shakllangan joy nomlari xalqning tabiiy muhitni idrok etishi, makon haqidagi tasavvurlari, tarixiy xotirasi va madaniy tafakkuri bilan bevosita bog'liq holda yuzaga keladi. Maqolada rang komponentli toponimlarning tabiiy, tarixiy, etnik va madaniy omillar asosida shakllanishi yoritiladi. Shuningdek, oq, qora, qizil, ko'k, sariq kabi rang leksemalarining toponimlar tarkibida nafaqat bevosita rang ma'nosini, balki ko'chma, ramziy va madaniy-semantik ma'nolarni ham ifodalashi ko'rsatib beriladi.

Kalit so'zlar: rang komponentli toponimlar, lingvomadaniyat, o'zbek toponimiyasi, rang leksemalari, oronimlar, gidronimlar, nominatsiya, semantika, madaniy tafakkur,

Rang komponentli toponimlar geografik joylarning nomlarida ranglar orqali ifodalangan xususiyatlarni aks ettiradi. Ushbu nomlar ko'pincha tabiiy obyektlar, ijtimoiy voqealar va madaniy kontekst bilan bog'liq holda kelib chiqadi. Ranglar, o'z navbatida, joylarning tarixiy ahamiyatini va madaniy merosini aks ettiruvchi muhim elementlar hisoblanib ular qaysidir voqelikka asoslangan bo'lishi ham mumkin. Rang komponentli toponimlar asosan uch turga bo'linadi: tabiiy toponimlar, tarixiy toponimlar, etnik va madaniy toponimlar.

Tabiiy toponimlar odatda, tabiiy obyektlarning ranglaridan kelib chiqib nomlanadi. Misol sifatida "Oq daryo", "Qizil tog'" yoki "Yashil o'rmon" kabi nomlarni aytsak, bu kabi nomlar ko'pincha joyning tabiiy xususiyatlarini aks ettirishi natijasida tabiiy holda nom olgan. Tarixiy toponimlarga ko'ra esa ranglar ko'pincha tarixiy voqealar yoki shaxslar bilan bog'liq bo'ladi. Masalan, "Qora daryo" nomi urush yoki qo'zg'olonlar bilan bog'liq kontekstda ishlatilishi mumkin. Etnik va madaniy toponimlarda rang komponentli toponimlar turli etnik guruhlar tomonidan berilgan nomlar orqali madaniy merosni ifodalaydi. Misol uchun, "Ko'k o'simliklar" yoki "Qizil zamin" kabi nomlar, o'z navbatida, madaniy an'analar bilan bog'liq bo'lishi mumkin.

Ranglar ma'naviy va simbolik ma'nolarga ega bo'lib, qora rang xavf, sirli va kuchli hislarni ifodalasa, oq rang esa tinchlik va tozalikni ifodalashi mumkin. Bu ranglar albatta har bir millatning o'z urf-odatlarini, an'analaridan kelib chiqadi. Bunday ma'nolar rang komponentli toponimlarda o'z ifodasini topadi. Masalan, yashil rangi o'simliklar va osoyishta makonni ifodalab, farovonlik va yaxshi hayotni anglatadi, qizil rang esa kuch qudrat yoki qon, urush kabi tushunchalar bilan bog'liqlik kasb etib jiddiy voqeliklarni o'zida jamlaydi, ko'k rang esa osmon va suv bilan bog'liq bo'lib, tinchlik va osoyishtalikni ramziy tasvirlaydi.

Manbalarda rang bildiruvchi toponimlar (rang toponimlari) alohida turkum sifatida keng yoritilmagan bo'lsa-da, joy nomlarining shakllanishi insonning kognitiv faoliyati natijasi ekanligi va obyektning eng muhim belgilarini aks ettirishi ta'kidlangan.

O'rganilgan manbalarga ko'ra, toponimlar (xususan, Janubiy O'zbekiston oronimlari) shakllanishida quyidagi jihatlar rang va boshqa xususiyatlar bilan bog'liq holda namoyon bo'ladi:

- Nominatsiya asosi sifatida belgilar: Obyektga nom berish jarayonida inson uning eng muhim belgilarini aniqlaydi va bu belgi obyekt obrazida muhrlanadi. Garchi manbaning asosiy tasnifida (shakl, hajm, joylashuv, vaqt, son, tarkib) "rang" alohida band sifatida ko'rsatilmagan bo'lsa-da, obyektning tarkibiy tuzilishiga xos belgilar (masalan, *Cho'yanli*, *Cho'yndara*) rang bilan bog'liq bo'lishi mumkin.
- Kishi ismlari tarkibidagi rang elementlari: Ayrim oronimlar kishi ismlari asosida shakllangan bo'lib, ularning tarkibida rang bildiruvchi so'zlar uchraydi. Masalan, Qoraboytepa (tepa) nomi kishi ismi (*Qoraboy*) farqlovchi belgi bo'lib xizmat qilishi natijasida yuzaga kelgan.
- Tarixiy va afsonaviy rang-toponimlar: Manbada toponimlarning apellyativga (turdosh otga) aylanishi misolida El Dorado (*oltinning afsonaviy shahri*) keltirilgan bo'lib, bu nom oltin (rang/metall) bilan bog'liq mazmunni ifodalaydi.
- Oronimlarning kognitiv modellari: Janubiy O'zbekiston hududidagi joy nomlari tahlil qilinganda, ularning aksariyati obyektning tashqi ko'rinishi va xususiyatlarini (shakl, hajm, tarkib) aks ettirishi ko'rsatilgan. Masalan, *Kindiktepa* yoki *Uzunqir* kabi nomlar obyektning individuallashtirishga xizmat qiladi.

Umuman olganda, toponimlar obyekt haqida madaniy, tarixiy va lisoniy ma'lumot beruvchi manba hisoblanadi. Rang toponimlari ham obyektning vizual belgisini tilda muhrlashning bir usuli bo'lib, u insonning atrof-muhitni idrok etish va uni nominatsiya qilish (nomlash) faoliyati bilan bevosita bog'liqdir.

S. Qorayevning “Toponimika” asarida rang nomlari bilan shakllangan toponimlar o'zbek joy nomlari tizimining muhim leksik-semantik qatlamlaridan biri sifatida talqin etiladi. Muallif toponimlarning grammatik va semantik tuzilishini izohlar ekan, rang bildiruvchi sifatning geografik terminlar bilan birikib, yangi joy nomlarini hosil qilishini ko'rsatadi. Bunday nomlar, odatda, obyektning tashqi ko'rinishi, tabiiy belgisi, tuproq yoki tog' jinslarining rangi, suvning holati, relyef xususiyati hamda xalqning qadimiy tasavvurlari bilan bog'liq holda shakllangan. Kitobda uchraydigan Oqsuv, Oqtog', Oqko'l, Qorasuv, Qoradaryo, Qoraqum, Qoratepa, Qoratosh, Qoratog', Qizilqum, Qizilqiya, Qizilbuloq, Ko'ksuv, Ko'kko'l, Saritepa kabi nomlar rang komponenti asosida yuzaga kelgan toponimlar qatoriga kiradi.

Rang nomlari bilan shakllangan toponimlarda rang leksemasi har doim ham faqat bevosita rangni anglatmaydi. U ayrim hollarda obyektning tabiiy-fizik belgisi, ayrim hollarda esa ko'chma, tarixiy yoki madaniy ma'noni ifodalaydi. Masalan, oq komponenti ishtirokidagi Oqsuv, Oqko'l, Oqtog' kabi nomlarda “oq” leksemasi suvning tiniqligi, oqim xususiyati, yorug'lik, ochiqlik yoki balandlik ma'nolari bilan bog'lanishi mumkin. Qora komponentli Qorasuv, Qoradaryo, Qoratepa, Qoratosh, Qoratog' kabi nomlarda esa “qora” so'zi obyektning qoramtir tusini, chuqurligini, zichligini, soyali yoki past hududga xos belgilarini bildirishi mumkin. Ba'zi hollarda esa qora komponenti etnik yoki tarixiy nomlanish bilan ham aloqador bo'ladi. Bu holat rang nomlarining toponimik tizimda faqat tasviriy belgi emas, balki murakkab semantik birlik sifatida amal qilishini ko'rsatadi.

S. Qorayev keltirgan misollar asosida aytish mumkinki, rang nomlari ayniqsa oronimlar va gidronimlar tarkibida faol qo'llanadi. Oronimlarda, ya'ni tog', tepa, qoya, bel, dovon kabi relyef obyektlari nomlarida rang komponenti ko'pincha yer yuzasining tashqi ko'rinishi, tuproq va tosh jinslarining rangi yoki obyektning boshqa geografik belgilarini ifodalaydi. Qoratepa, Qoratog', Qoratosh, Qizilqiya, Qizilbuloq, Saritepa kabi nomlar shunday xususiyatga ega. Gidronimlarda esa rang nomlari suvning ko'rinishi, oqim xususiyati, chuqurligi, tiniqligi yoki

atrof-muhit bilan bog'liq belgilarni anglatadi. Oqsuv, Qorasuv, Ko'ksuv, Qoradaryo kabi nomlar bu jihatdan xarakterlidir.

Umuman olganda, Qorayevning “Toponimika” asarida berilgan ma'lumotlar rang nomlari bilan shakllangan toponimlarning o'zbek xalqining tabiiy muhitni idrok etishi, makon haqidagi tasavvurlari va madaniy tafakkuri bilan chambarchas bog'liq ekanini ko'rsatadi. Rang komponentlari toponimlar tarkibida nominativ vazifa bajarish bilan birga, obyektning belgisini tavsiflash, uni boshqa geografik obyektlardan farqlash va xalq xotirasida saqlangan tarixiy-madaniy ma'lumotlarni ifodalashga xizmat qiladi. Shu bois rang nomlari asosida shakllangan joy nomlarini o'rganish o'zbek toponimiyasining lingvomadaniy xususiyatlarini ochib berishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Qorayev, S. (2006). *Toponimika: O'quv qo'llanma*. O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti.
2. Ergasheva, N. A. (2024). Toponimlar – ko'hna tarix guvohlari. *Экономика и социум*, 5(120)-1, 271–274.
3. Qorayev, S. (2006). *Toponimika*. O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti.
4. Begimov Odil To'xtamishovich (2024). TOPONIMLAR INSON AQLIY FAOLIYATINING MAHSULI SIFATIDA. *Eurasian Journal of Academic Research*, 4 (1-1), 209-214. doi: 10.5281/zenodo.10572354
5. Dilorom, Y. (2022). COGNITIVE GRAMMAR AND ITS SIMILARITIES AND DIFFERENCES IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES. *ASIA PACIFIC JOURNAL OF MARKETING & MANAGEMENT REVIEW ISSN: 2319-2836 Impact Factor: 8.071*, 11(12), 223-229.
6. Dilorom, Y. (2022). FUNCTIONAL NATURE OF CONCEPTUAL OCCURRENCE OF SUBJECT CATEGORY IN ENGLISH. *INTERNATIONAL JOURNAL OF SOCIAL SCIENCE & INTERDISCIPLINARY RESEARCH ISSN: 2277-3630 Impact factor: 8.036*, 11(09), 398-401.
7. Yuldasheva, D. (2024). THEORETICAL FOUNDATIONS OF SUBJECTIVE ATTITUDE SEMANTICS. *Академические исследования в современной науке*, 3(26), 193-196.
8. Юлдашева, Д. (2024). Лингвокультурологическое исследование субъекта в переводах узбекских рассказов и повестей XX века. *Общество и инновации*, 5(5/S), 149-153.